

Zijdebalen, exponent van 18de eeuwse tuin- en tekenkunst

De tentoonstelling „Zijdebalen - luthof aan de Vecht“ die van 22 mei tot 19 juli wordt gehouden in de tuinzal van het Centraal Museum te Utrecht, is een presentatie op originele wijze van de voor de stad en provincie Utrecht belangrijke aankoop van 24 tekeningen die door Jan de Beyer in 1745 van de tuin van Zijdebalen werden gemaakt. Deze tekeningen zijn gebaseerd op een zelfde serie voortekeningen, die in het Utrechtse gemeente-archief worden bewaard en eveneens op de tentoonstelling aanwezig zijn.

De tekeningen van De Beyer zijn niet alleen van belang vanwege hun fraaie weergave van deze zo rijke tuin, maar ze zijn ook van veel betekenis voor de bestudering van de geschiedenis van de tuinkunst in Nederland.

De tuin van Zijdebalen bestaat niet meer, tot opluchting van de Utrechtse wethouder van cultuur.

Zij lag aan de westkant van de Vecht op de plaats van de Lubro broodfabriek. Alleen de Zijdebalenstraat en de David van Mollebrug herinneren de passant nog aan dit stukje Utrechts verleden, dat door een groepje excursiegangers van Oud-Utrecht ter plaatse werd herdacht.

Tentoonstelling

Bij het betreden van de tuinzal van het Centraal Museum wordt men verrast door vier levensgrote tuinbeelden door de Italiaanse beeldhouwer Angelo Marinali omstreeks 1700 gemaakt, die afkomstig uit de tuin van kasteel Beverweerd bij Werkhoven (1), jarenlang stonden opgesteld in de beeldenlaan van Amelisweerd. Voor veel Utrechters is het wellicht een genoegen om deze bekende beelden weer terug te zien. Deze beelden - Flora, Ceres, Bacchus en een nog ongeïdentificeerde mansfiguur met fakkel - symboliseren voorjaar, zomer, herfst en winter.

Hun opstelling tussen laurierboompjes afkomstig van de Dienst Beplantingen van de gemeente Utrecht, heeft weliswaar weinig met hun vroegere standplaats te maken, maar wil samen met agaves, pisangplanten, stamdracena en yucca iets weergeven van de 452 bakken en potten die in de tuin van Zijdebalen waren opgesteld en 's winters in de orangerie stonden.

Dit aantal is bekend uit de boedelinventaris die na de dood van Van Mollem in 1746 werd opgemaakt.

Op Zijdebalen waren de vier jaargetijden o.a. afgebeeld op twee grote marmeren vazen (nu in de collectie van het Rijksmuseum) die op de tentoonstelling te zien zijn.

Zo open als de rechtervleugel van de tuinzal is, zo vol is de linker. De inrichting is sterk geïnspireerd op

de tuin van Zijdebalen met zijn regelmatige maar gecompliceerde plattegrond, waarvan de hoofdas het belangrijkste is, terwijl men de randen van de tuin bijna niet te zien krijgt. In de tentoonstelling kan men tussen de vazen, de lattendek en de tekeningen van De Beyer, die niet aan de wanden maar op schotten zijn gehangen, doorlopen, zoals destijds „langs groene dreven en door hoog verheven bogen“. Het einde van de tuin die wordt gevormd door een allée in aansluiting op de hoofdas, wordt op de tentoonstelling weergegeven in de grote foto van de tekening die De Beyer daarvan maakte.

Catalogus

In de catalogus à f 15,- staan drie artikelen door E. de Jong, D. P. Snoep en P. J. M. van Gorp, die respectievelijk de tuin met zijn allegorische betekenis, de zijdehandel van de familie Van Mollem en de machinerieën van de zijderederij behandelen. Ook zijn de beide reeksen tekeningen van Jan de Beyer afgebeeld, zodat men de voortekening „naar het leven getekend“ kan vergelijken met het exemplaar, dat in het atelier ontstond. Het zicht van iedere tekening ten opzichte van de plattegrond van de tuin staat telkens aangegeven.

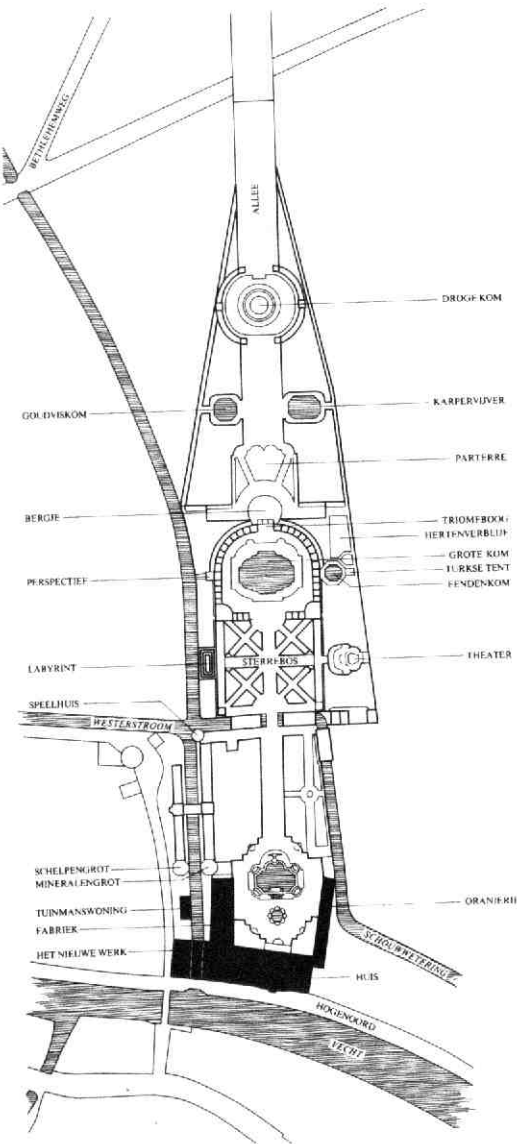
Deze plattegrond (afb. 1) blijkt een vereenvoudigde, deels verbeterde weergave te zijn van de door S. Muller Fzn. in zijn artikel *Zijdebalen* (1912) 2) gereconstrueerde plattegrond. Deze had foutief het huis haaks op de hoofdas getekend, wat niet overeenkwam met de werkelijke situatie.

Op het omslag van de catalogus echter werd de plattegrond niet tot aan de Daalsedijk doorgetrokken.

De tekeningen worden tevens begeleid door passages uit het 600 regels lange gedicht dat Arnold Hoogvliet in 1739 in opdracht van Van Mollem aan de tuin wijdde. De overige tentoongestelde tekeningen, schilderijen en objecten, als de portretpenning van Hoogvliet, twee vazen, een tuinbank, portretbustes, een kadastrale kaart van ca. 1810 en een foto van de vroegere tuinmuur, zijn ook in de catalogus afgebeeld.

De tentoonstelling over de tuin van Zijdebalen is in ons land de achtste tuintentoonstelling die sinds 1972 wordt gehouden. In eerste instantie lijkt dat een aardig aantal, maar in werkelijkheid komt dat neer op gemiddeld nog niet één (vaak kleine) expositie per jaar. De meeste gaven een indruk van hetgeen op het gebied van tuinen in de loop der tijd ontstond. (tentoonstellingen: Delft 1972, Haarlem 1977, Groningen 1977, Rozendaal 1980) 3).

Daarnaast werden tentoonstellingen ingericht over de

Afb. 1 Plattegrond van Zijdebalen, zoals die voor de tentoonstelling werd gereconstrueerd.

tuinarchitecten Zocher (Utrecht 1973) en Roodbaard (Leeuwarden 1979) 4). De tentoonstelling over de tuinaanleg op kasteel „Sypestein” liet iets van beide aspecten zien 5). Een zo gedetailleerde documentatie van één tuin echter is tot dusver uniek.

Onderzoek van de tuinen

Nieuw is zeker ook de wijze waarop de tuin en de tekeningen van De Beyer worden beschouwd: in het catalogusartikel „De luthof Zijdebalen” wijst Erik de Jong op de allegorische betekenis van deze tuin.

Hoewel de iconologische studie die De Jong in het kader van zijn proefschrift aan deze tuin wijdt, nog niet is afgerond, komt in de catalogus al voldoende naar voren dat in de tuin een complex van betekenissen in een combinatie van klassieke en christelijke symboliek wordt uitgebeeld. In de microcosmos van de tuin van Zijdebalen wordt door de geometrie der lanen, door beelden die personificaties zijn van hemel en aarde, de vier jaargetijden, de vier delen van de dag en de vier staten (studie, landbouw, handel en oorlog, gesymboliseerd door kinderen naar ontwerp van de schilder Nicolaes Verkolje 6) de wetmatigheid van de macrocosmos gereflecteerd.

Centrum van die microcosmos is de eigenaar van de tuin, de zijdefabrikant David van Mollem die de tuin grotendeels liet aanleggen, en van wie vooral zijn grootmoedigheid met betrekking tot zijn zorg voor het fabriekspersoneel wordt geroemd.

Zijn wapenspreuk „feras ne vindices” (wees verdraagzaam en wreek je niet) sluit daar nauw op aan. Zij komt voor op het schilderij dat Verkolje in 1740 maakte van de 70-jarige van Mollem met zijn familie, afgebeeld op het terras van Zijdebalen met de tuin in de achtergrond. Bij de bespreking in de catalogus van dit schilderij vol toespelingen op de deugden der voorgestelden, werd deze spreuk - als enige - niet vertaald.

De tuin van Zijdebalen zal zeker niet de enige tuin zijn, waarvan men de allegorische betekenis kan aantonen, maar voor het onderzoek in de geschiedenis van de tuinarchitectuur in ons land betekent deze nieuwe visie op de tuinen een belangrijke verrijming.

Over een aanvulling kan men nauwelijks spreken, omdat tot dusver nog maar zo weinig onderzoek in de geschiedenis van de tuinkunst is verricht.

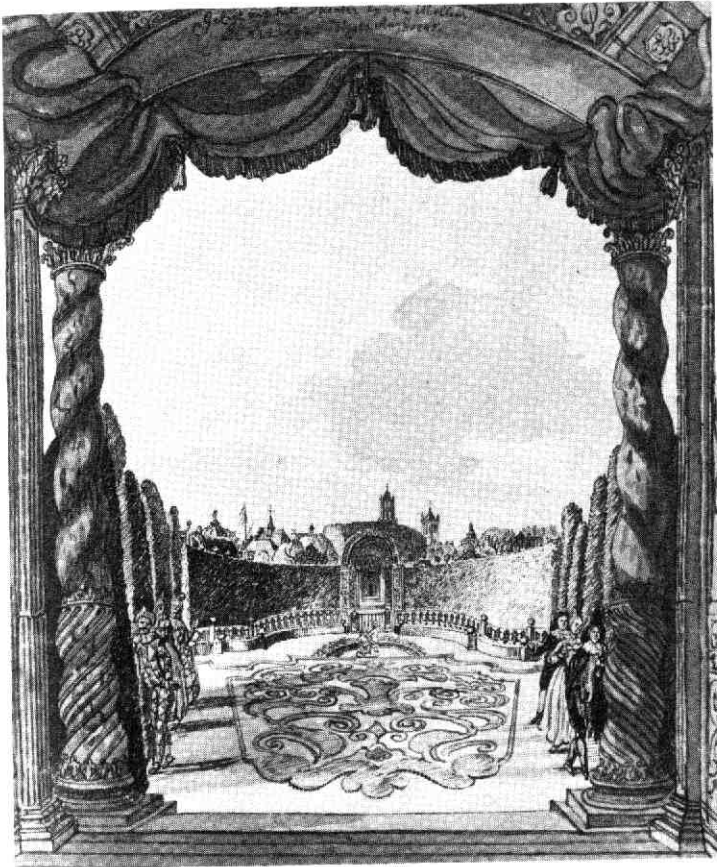
De tuinkunst is als onderwerp van studie jarenlang verwaarloosd en toch laten de tekeningen van Jan de Beyer zien dat de tuinkunst een hoog ontwikkelde tak van kunst was, waarin vele kunstvormen en wetenschappen werden gecombineerd.

Behalve architectuur en wiskunde voor het basisontwerp van de tuin met zijn vijvers, lanen, hagen, loofgangen en koepels, kwam er de schilderkunst aan te pas om bijvoorbeeld een zogenaamd „perspectief” te tekenen. Op Zijdebalen is dat een met behulp van beschilderde schotten geconstrueerde illusionistische doorkijk op een schijnbaar ver verwijderde vaas. Juist in het meest ondiepe deel van de tuin werd dit perspectief gemaakt. Beeldhouwkunst vindt men terug in de talloze beelden en vazen.

Deze drie kunstvormen - architectuur, beeldhouwkunst en schilderkunst - werden weer gecombineerd in het „Theater italien” dat op Zijdebalen werd gemaakt (afb. 2).

In de twee grotten - zij zien er veeleer uit als koepels (afb. 3) - werden de verzamelingen van schelpen en mineralen op decoratieve wijze getoond.

Kennis van mineralen en schelpen werd in de 18de eeuw beschouwd als tak van natuurwetenschap

Afb. 2 Gezicht uit het Theater.
Op de achtergrond de torens
van de Dom, Jacobikerk
en Buurkerk. Voortekening,
Gem. Archief Utrecht.

evenals kennis van planten 7). Verzamelingen van „naturaliën” en exotische planten moeten zowel de wetenschap als de schoonheid dienen, volgens het humanistische ideaal zoals dat al in het 15de eeuwse Italië gold 8).

Voor Van Mollem, die was gevormd in de kring van doopsgezinden, waar naast koopmanschap, geleerdheid en kunstmin aanzien verschaften, gold deze traditie nog steeds. (Het feit dat hij door zijn handel kunst en wetenschappen voedt, werd zeer letterlijk uitgebeeld in de beeldengroep van Mercurius (god van de handel) die Minerva (godin van kunsten en wetenschappen) met een paplepel voedt). Hierin ligt dan ook een reden waarom hij zo'n rijke tuin liet aanleggen en opdrachten gaf tot het maken van beelden, vazen, een schilderij, de tekeningen van De Beyer en zelfs een hofdicht op de tuin.

De zijderederij

De aanleg van de ongeveer 600 meter diepe tuin van Zijdebalen werd mogelijk gemaakt door de winst die David van Mollem maakte met zijn zijderederij, een bedrijf waar met behulp van het waterval tussen de Westerstream en de Vecht de ruwe zijde werd gereinigd en gesponnen. Het procédé van het gree-

maken van de zijde wordt in de catalogus uitgelegd in het artikel van P. J. M. van Gorp, waarbij hij gebruik maakte van de uiteenzetting en tekeningen van machinerieën uit de 18de eeuwse *Encyclopédie* van Diderot en d'Alembert (zie noot 7).

In het catalogusartikel van D. P. Snoep wordt iets verteld over de doopsgezinde familie Van Mollem en de zijdenijverheid, die zijn grootste bloei beleefde tussen 1650 en 1730 en grotendeels in handen was van doopsgezinden. Het centrum van de zijdehandel was Amsterdam - waar de Van Mollems ook een vestiging hadden-, terwijl de rederijen, weverijen en ververijen zich elders bevonden vanwege de goedkopere arbeidskrachten. In 1681 richt Jacob van Mollem die al 16 jaar lang een zijderederij in Utrecht dreef, een verzoek aan de stad om gedurende 25 jaar - als enige - gebruik te mogen maken van het waterval van de Vecht. Hij zal de stad huur betalen overeenkomstig de Haarlemse zijdeonderneming, welke - opgericht in 1678 - overigens niet lang stand hield. De stadsvolmolen, waar door waterkracht het gewezen ruwe wollaken tot een dicht weefsel werd gestampt en die op de begeerde plaats bij de monding van de Westerstream in de Vecht stond, werd op lasten van de stad verplaatst naar de Weerdsingel. Kennelijk heeft de

Afb. 3 De mineralengrot.
Voortekening,
Gem. Archief Utrecht.

vroedschap heel wat over gehad voor deze tak van nijverheid.

Inderdaad werd het niet alleen een winstgevend bedrijf waar in de bloeiperiode 500 man personeel werkte, maar de lusthof Zijdebalen werd in de 18de eeuw één van de bezienswaardigheden van Utrecht, zoals blijkt uit reisverslagen van bezoekers aan de stad, waaronder Tsaar Peter de Grote in 1717.

Toen het honderdjarig bestaan van de fabriek werd gevierd, was deze al sterk op zijn retour. In 1779 had een machinale katoenspinnerij toestemming gekregen zich aan de Schouwwatering te vestigen, waardoor de machinerieën van Zijdebalen wegens gebrek aan waterkracht regelmatig stil kwamen te liggen. Het steeds kostbaarder wordende onderhoud van de tuinen, waar men tegen het einde van de 18de eeuw f 3000,— per jaar voor moest uittrekken, kon moeilijk worden volgehouden.

In 1816 werd de fabriek gesloten en in 1819 de inboedel geveild.

De veilingcatalogus is een bron in het onderzoek naar de tuinen, naast boedelinventarissen uit 1746 en 1796, waarin ook de titels van de omvangrijke bibliotheek van Van Mollem worden vermeld.

Aan het feit dat het precies 300 jaar geleden is dat de fabriek werd gesticht, wordt in de tentoonstelling

geen aandacht geschonken, evenmin als aan de zijde-rederij en het proces van zijdefabrikage, waarvoor men de catalogus dient te raadplegen.

De tuin van Zijdebalen

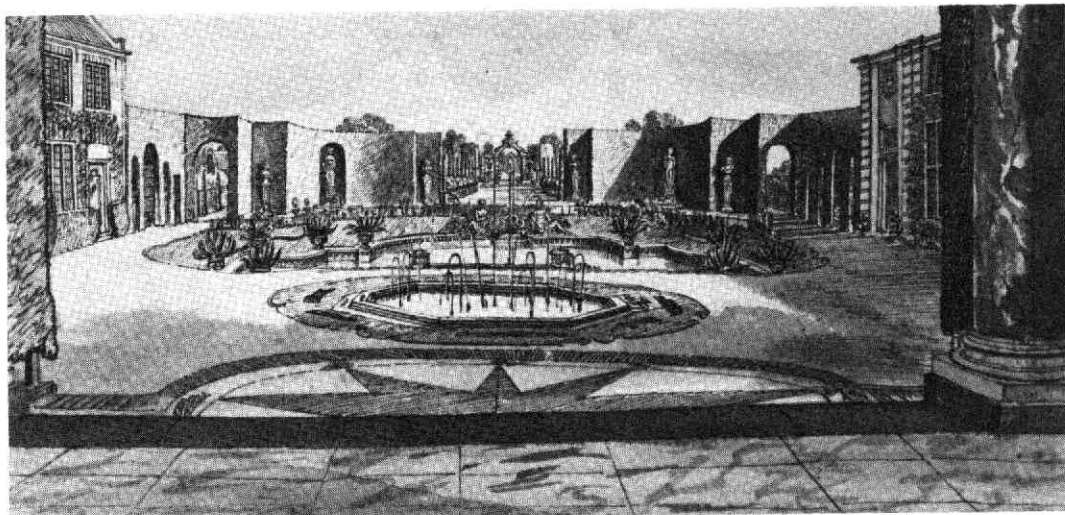
Met de aanleg van de tuin van Zijdebalen werd omstreeks 1695 begonnen door Jacob van Mollem.

Deze stierf in 1699, waarna zijn zoon David de tuinaanleg overnam en door successievelijke grondaankopen vanaf 1712 sterk uitbreidde tot aan de Daalse-dijk.

De tuin is zo ingenieus dat het goed mogelijk is dat Van Mollem die ook zelf kennis van tuinen had (wat moge blijken uit de tuinboeken die zijn bibliotheek omvatte) de hulp van een architect heeft ingeroepen. Hierover vinden we in de catalogus echter niets vermeld, mogelijk omdat de studie nog in het stadium van onderzoek verkeert. Wel wordt gewezen op de franse en italiaanse invloed op de tuinaanleg van Zijdebalen.

Het feit dat het huis enigszins scheef stond ten opzichte van de hoofdas van de tuin, werd handig gecamoufleerd door groene schermen in aansluiting op de zuilen van het terras (afb. 4).

Deze richtten de blik rechtstreeks in de tuin en niet

Afb. 4 Gezicht uit het huis op de tuin (detail). Voortekening, Gem. Archief Utrecht.

zozeer op de vleugels van het huis, die links de fabriek en rechts de oranjerie herbergden.

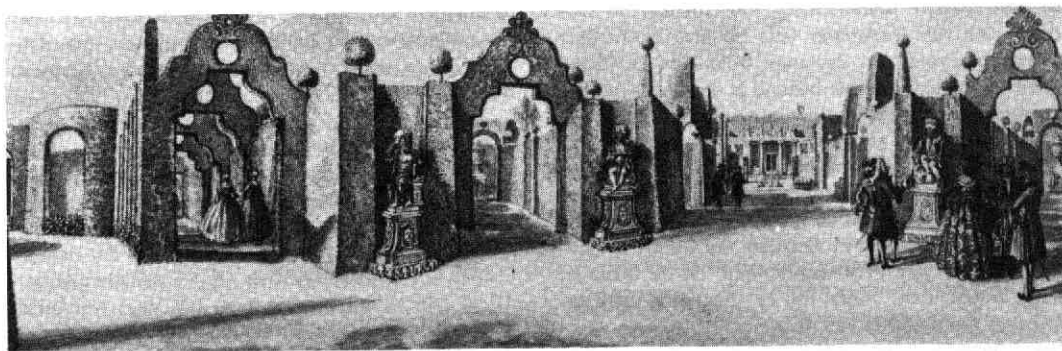
De zichtas vanuit het huis was zeer gevarieerd en werd gevormd door successievelijk een vijvertje met kleine fonteintjes, een wat grotere vijver met beelden van de rivieren Lek en Vecht die van essentieel belang waren voor de watertoevoer naar de fabriek en de tuin. Vervolgens liep een pad tussen „groene schermen” van hagen en over een brug over de Westerstroom waarvan de loop was verlegd om de tuinaanleg mogelijk te maken.

Achter de Westerstroom lagen vier carré's gevormd door hagen, die tezamen het sterrebos werden genoemd. Dit ondanks het feit dat hier geen enkele volgroeide boom aanwezig lijkt te zijn, anders dan als deel van een haag. De paden zijn er overspannen met rijk geornamenteerde groene bogen, waarvan men zich afvraagt of ze ooit zo gemaakt werden en hoe dat dan mogelijk was (afb. 5). Dan leidt de zichtas tussen deze carré's door over de grote kom (vijver) naar een triomfboog. Onder de armen van deze boog stonden

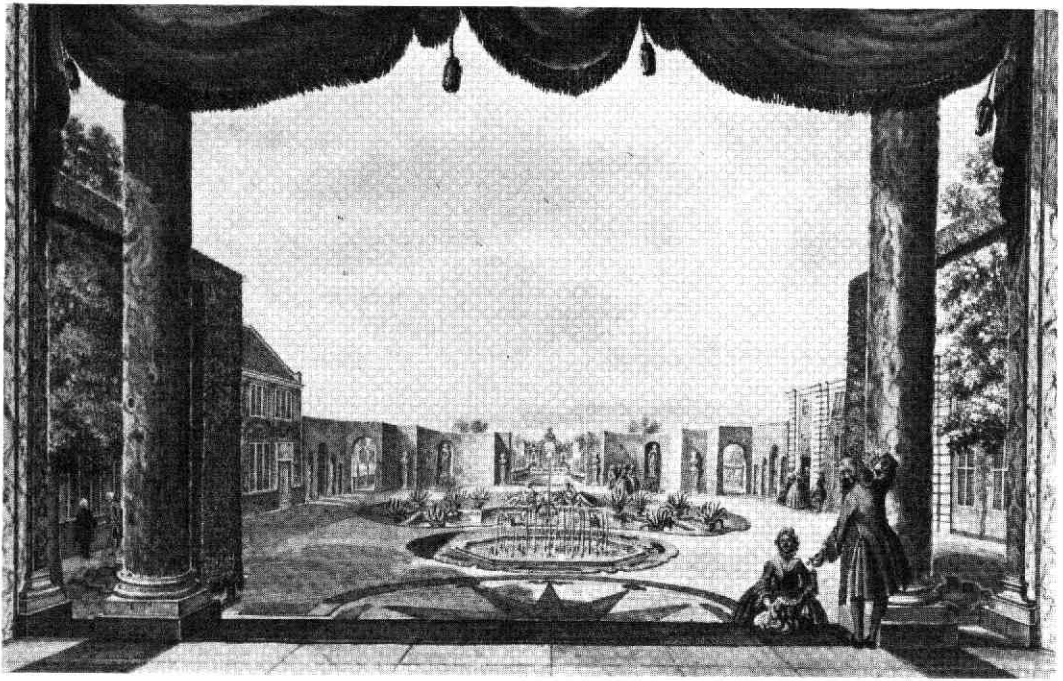
de vazen die nu op de tentoonstelling aanwezig zijn. De triomfboog vormt het midden van de hoofzervormige groencollonade, waarin aan weerszijde een lattprieel is aangebracht. Deze gaven weer doorkijkjes dwars op de hoofdas ofwel in het perspectief ofwel op de eendekom met de Turkse tent daarachter. Hoe de Turkse tent eruit zag, laat De Beyer ons helaas niet zien. De triomfboog stond op een „bergje”, meer een podium, dat zo laag was dat men er vanaf het huis nog overheen kon kijken. Vanaf het bergje had men een beter zicht over de grote kom en de parterre dan vanaf de grond. Toch vraagt men zich af of dit podium met de triomfboog ook andere doeleinden had.

Verder op de as, na de parterre, lag dan nog de droge kom met een ronde gallerij van groen eromheen, „zo lief belommert voor de heete middagzon”.

De in Italië verklaarbare behoefte om in een tuin in de schaduw te kunnen lopen, vinden we weerspiegeld in de tuin van Zijdebalen en in Hoogvliets hofdicht. Dan liep een allée tot aan het einde van de tuin die werd besloten met een laatste boog.

Afb. 5 Gezicht uit het „sterrebos” op het huis (detail). Ateliertekening, Centraal Museum Utrecht.

Afb. 6 Gezicht uit het huis op de tuin met de triomfboog in de achtergrond. Ateliertekening, Centr. Museum Utrecht.

Het is merkwaardig om in de tekeningen op de achtergrond van deze voor ons toch vreemde tuin de vertrouwde torens van de Dom, Jacobikerk en Buurkerk te zien (afb. 2).

Er wordt niet vermeld hoeveel tuinlieden nodig waren om de tuin aan te leggen en te onderhouden: het binden en knippen der hagen en vormbomen, het repareren van priëlen, het kweken van fruit en het verzorgen van de oranjerieplanten, het wieden en schoonhouden der paden, parterres en vijvers.

Jan de Beyer (1703-1780)

Jan de Beyer was in de 18de eeuw een bekend topografisch tekenaar die tussen 1730 en 1770 heel wat dorpen, steden, buitenplaatsen en kastelen in vele provincies van Nederland (alle behalve Groningen, Friesland, Drente en Zeeland), België en Duitsland heeft afgebeeld. Hoewel bekend is dat de Beyers tekeningen zeer nauwkeurig zijn en Romers 9) in zijn oeuvre catalogus stelt dat men bij restauraties van door hem afgebeelde monumenten daar veel profijt van kan hebben, zal men toch enigszins voorzichtig te werk moeten gaan. Uit de tekeningen van Zijdebalen blijkt bijvoorbeeld dat hij beelden, die wel in de boedelinventaris van 1746 voorkomen, uit de tekening heeft weggelaten. Vooral het perspectief is vaak geforceerd ten opzichte van de werkelijkheid. Een voorbeeld daarvan is de halve cirkel van 5 lanen aan het begin van het sterrebos die hij in een hoek van 90°

liet zien. Het feit dat het huis van Zijdebalen enigszins scheef stond ten opzichte van de as van de tuin, wist hij in de ateliertekening te camoufleren, terwijl hij daar op de voortekening duidelijk moeite mee had. (vergelijk afb. 4 en 6).

De voortekening is dikwijls duidelijker dan het verfraaide atelierexemplaar dat voorzien is van stoffering met personen en gordijnen. Ook de zwarte inkt maakt de voortekening in details vaak duidelijker dan het atelierexemplaar dat meer grijstinten heeft en is gewassen.

De Beyer tekende weliswaar veel buitenplaatsen met hun tuinen, maar binnen het oeuvre van de Beyer is de serie van Zijdebalen uniek in zijn uitvoerigheid.

Tekeningen van en gravures naar De Beyer van andere plaatsen langs de Vecht (Huis ter Meer, Petersburg, Ridderhofstad Zuilen) zijn momenteel te bezichtigen in de dependance van het Centraal Museum aan de Maliebaan.

Series van tuintekeningen

Behalve van de tuin van Zijdebalen blijken ook van andere tuinen series tekeningen en zelfs schilderijen te zijn gemaakt. In het werk van Jan van der Heyden (1637-1712) bevinden zich ca. 25 schilderijen van 10 verschillende buitenplaatsen (10). Vaak werden zij gemaakt in opdracht van de eigenaar. Zo maakte hij van het Huis ten Bosch zeven schilderijen en van kasteel Nijenrode zes. In drie daarvan combineerde hij

het kasteel met andere elementen: een klooster, de Dom van Utrecht en een fantasiestadsgezicht. Het vereist dus nauwkeurig onderzoek om na te gaan in hoeverre de schilderijen en tekeningen topografisch juiste informatie bevatten.

Een serie van 21 tekeningen maakte Nikolaas Bidloo van de door hem aangelegde tuin in Moskou 11).

Van het Huis te Heemstede bij Houten maakte Isaak de Moucheron (1667-1744) omstreeks 1700 een serie van 13 tekeningen in kleur, die zich in de collectie van Teylers Museum te Haarlem bevinden. Etsen naar deze tekeningen behoren tot de Topografische Atlas van het Rijksarchief te Utrecht.

In 1749 bracht Jan de Beyer een bezoek aan het Huis te Heemstede, waarvan twee gravures staan afgebeeld in *Het Verheerlykt Nederland* 12).

Ook de landschappelijke stijl van tuinaanleg uit de tweede helft van de 18de eeuw werd in tekeningen vastgelegd.

Hermanus Numan (1744-1820) maakte een serie van 15 gekleurde tekeningen van het park van Velserbeek (1793-1798).

Deze bevinden zich in de Provinciale Atlas van het Rijksarchief te Haarlem en een tweede exemplaar van zeven van deze tekeningen in de Kennemer Oudheidkamer te Beverwijk. Bekender zijn Numan's 24 „Printtekeningen 13) van verschillende buitenplaatsen (waarvan de helft in Kennemerland en drie langs de Vecht), die met bijbehorende teksten in 1797 als album werden uitgegeven. Dit werk sluit aan bij de vele prentenboeken met buitenplaatsen die in de eerste helft van de 18de eeuw ontstonden, zoals *De zegelende Vecht* (1719), *Het Verheerlykt Watergraafs of Diemermeer* (1725) en het *Zegepalent Kennemerlant* (± 1730).

Kan men spreken - waar het gaat om gezichten op huis en tuin - van een apart genre in de 17de en 18de eeuwse teken- en schilderkunst, een tussenvorm tussen landschappen en stadsgezichten?

Of is het alleszins begrijpelijk dat buitenplaatseigenaren ook nog geld en moeite besteedden om hun kostbare buitens af te (laten) beelden?

Behoeft men aan het fenomeen op zich geen bijzondere aandacht te schenken, behalve dat het de waarde die men aan de tuinen hechtte, en de status die men eraan ontleende, nog eens illustreert? Dit statusaspect blijkt alleen al uit de prentwerken van buitenplaatsen, waarvan de tekst in het Nederlands en het Frans vaak als enige bijzonderheid de naam van de eigenaar geeft. Hoewel de tentoonstelling van de tekeningen van Zijdebalen de liefhebber van teken- en tuinkunst op indringende wijze laat kennismaken met een tot dusver vrijwel onbekende tuin, zal hij wellicht teleurgesteld zijn indien hij een ruimer beeld had verwacht.

In het feit echter dat zo snel na de aankoop van de tekeningen deze tentoonstelling gerealiseerd kon worden, zodat het publiek deze tot dusver vrijwel onbekende tekeningen kan zien en ze bovendien in de vorm van de geïllustreerde catalogus mee naar huis

kan nemen, wordt ruim voldoende rechtvaardiging voor deze beperking gevonden. En hoewel de tuin van Zijdebalen de eeuwige lente van het paradijs symboliseert, voor ons die zo ver van deze symboliek verwijderd zijn geraakt, is de lente of de zomer een meer gepaste tijd voor tentoonstellingen dan najaar of winter. We kunnen slechts hopen dat het Centraal Museum nog eens een tentoonstelling aan tuinen zal wijden aangezien materiaal in de vorm van tekeningen en in werkelijkheid in ruime mate voorhanden is. Bovendien kan men dan de aandacht vestigen op hetgeen nog bestaat (bijvoorbeeld Huis te Heemstede). Het is alleen zeker dat daarvoor nog erg veel werk op dit tamelijk onbekende gebied verzet moet worden.

Lucia H. Albers

Noten

1) Jan de Beyer maakte in 1745 zeven tekeningen van Beverweerd. Drie daarvan bevinden zich in het Koninklijk Huis Archief en vier bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist.

(H. Romers, *J. de Beyer, oeuvre catalogus*, Den Haag 1969). Het is mij onbekend of deze beelden op de tekeningen van De Beyer kunnen worden herkend.

2) S. Muller Fzn. *Zijdebalen*, Utrecht 1912.

(Overdruk uit *Tijdschrift Bouwkunst* 1912).

3) *Nederlandse buitenplaatsen bedreigd? Huizen, tuinen en bewoners*, cat. Prinsenhof Delft 1972.

Stadspark en buitenplaats, cat. Frans Halsmuseum Haarlem 1977 (speciaal nummer *Wonen TA/BK* 9/10-77) „Stadspark: autopark, sportpark, wandelpark, volkspark“, vierde, tevens laatste tentoonstelling in de serie *Landschap als cultuurbeeld*, Instituut voor kunstgeschiedenis Groningen 1976-77.

De ordentlycke tuin. Historische tuinen in vogelvlucht. Formal Gardens in Europe, cat. Rozendaal 1980.

4) *Wandelingen van Jan David Zoicher in Utrecht 1829-1861*, cat. Gemeente-archief Utrecht 1973.

Lucas Pieters Roodbaard, architect van buitengoederen, cat. Fries Museum Leeuwarden 1979.

5) *De Sypstein: 16de eeuwse tuin uit de 20ste eeuw*, cat. Kasteel Sypstein, Nieuw-Loosdrecht 1977.

6) R. van Lutternvelt, *De buitenplaatsen aan de Vecht*, (1948) 2 ed. Lochem 1970, p. 195.

7) D. Diderot, d'Alenbergt (ed.), *Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers par une société de gens de lettres*, Parijs 1751-1780 (herdruk Stuttgart - Bad Canstatt 1967).

8) Dieter Hennebo, Alfred Hoffman, *Geschichte der deutschen Gartenkunst*, (3 delen) Deel 2: *Der architectonische Garten*, Hamburg 1965 p. 22.

9) H. Romers, zie noot 1.

10) Helga Wagner, *Jan van der Heyden 1637-1712*, Amsterdam/Haarlem 1971.

11) Over de tuintekeningen van Nikolaas Bidloo zal in de *Journal of Garden History* 1 (1981) no. 4 een artikel van Erik de Jong worden gepubliceerd.

12) *Het Verheerlykt Nederland*, 9 delen, Amsterdam 1745-1774, deel 8 plaat 117, 118.

13) H. Numan, *Vierentwintig Printtekeningen met couleuren, verbeeldende Hollandsche Buitenplaatsen, met derzelver beschrijvingen. Na het leven getekent en in plaat gebracht*, Amsterdam 1797. Zie: L. Buijnsters Smets, „Hollandse Buitenplaatsen anno 1797. Een album van vierentwintig gekleurde „Printtekeningen“ door H. Numan.“

Antiek 14 (nov. 1979) no. 4, p. 245-259.